

Mirosława Czetyrba

Структурно-семантичні особливості українських і польських слів з префіксами не-, без- і nie-, bez-

Acta Polono-Ruthenica 5, 265-273

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mirosława Czetyrba
Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej
UWM w Olsztynie

Структурно-семантичні особливості українських і польських слів з префіксами *не-*, *без-* і *nie-*, *bez-*

В українській і польській мовах найбільш продуктивними засобами, які несуть семантичний потенціал заперечення, є префікси *не-*, *без-* та *nie-*, *bez-*. Хоча, треба підкреслити, останнім часом, особливо широко використовуються заперечні суфікси іншомовного походження *а-*, *анти-*, *де-*, *дис-*, *ре-*, які у деяких випадках вживаються синонімічно з формантами *не-* та *без-*.

У *Słowniku współczesnego języka polskiego* Bogusława Dunaja знаходимо приклади кількох варіантів, де використовується префікс *не-*, який означає:

1. *zaprzeczenie cechy*: np. *nieżonaty*, *nieczytelny* lub mały stopień nasilenia cechy, np. *niedobry*, *niewysoki*,
2. *niemożliwość realizacji tego, co oznacza słowo podstawowe*, np. *niewidoczny*, *niepodważalny*,
3. *stałą cechę, charakterystyczną właściwość lub nosiciela cechy*, np. *niepalący*, *nieprzeliczony*,
4. *brak, nieprzejawianie się lub przeciwstawność tego, co oznacza wyraz podstawowy*, np. *nieład*, *nieurodzaj*,
5. *tworzy zaprzeczone nazwy wykonawców czynności lub nosicieli*, np. *nieuk*, *niemowa*,
6. *występuje jako stały element w składzie słowotwórczym wyrazu*, np. *nieśmiertelnik*.¹

Префікс *без-* менш продуктивний і, по-перше: „wprowadza znaczenie braku tego, co nazywa wyjściowy wyraz, np. *bezczłowy*, *bezimienny*”, по-друге: „wprowadza zaprzeczenie cechy nazywanej przez wyraz

¹ *Słownik współczesnego języka polskiego*, pod red. B. Dunaja, Warszawa 1996, s. 586.

wyjściowy, np. *bezskuteczny, bezsporny*.”²

Ці особливості українських і польських слів з префіксами *не-*, *без-*; *nie-*, *bez-* розглядатиму у порівняльному плані.

В аспекті розташування в морфемній структурі слова всі негацийні елементи поділяємо на такі типи:

1. слова з передкореневим *не-* і *без-*, напр:

укр.: *недоля, неволя, недовір'я, небажання, безгрішний, безвинний, безталанний*;

пол.: *niebezpieczny, nieludzki, nieład, niewola, nieurodzaj, bezkres, bezkrytyczny, bezsens, bezużyteczny*;

2. слова з передпрефіксальним *не-*, *без-*, де *не-* найчастіше може знаходитися перед такими префіксами:

укр.: а) *непередрішення, непередбачення*,

б) *неперевірений, неперebutний, неперекорний*,

в) *невідхильний, невідкличний, невідривний, невідступний*,

г) *непродуманий, непроминальний, непроглядний, непроїзний*,

д) *непідготовлений, непідкорений, непідкупний*,

е) *непоголений, непоінформований, неподілений*,

є) *неприкритий, непримирений, неприхований*,

ж) *ненаїджений, ненаписаний, ненароджений*,

з) *необгрунтований, необроблений, необміркований*,

и) *незораний, незмірений, незлічений*,

і) *незастелений, незатертий, незароблений*,

ї) *нерозв'язаний, нерозділений, нерозкаяний*,

пол.: а) *nieodłączny, nieodpłatny, nieodgadniony*,

б) *niepocieszony, nieopłatny*,

в) *nieprzejednany, nieprzekraczalny, nieprzemakalny*,

г) *nierozpoznawalny, nierozłączny*,

д) *niezapomniany, niezastużony*,

е) *niewyszukany, niewytrwały*.

Менш поширені слова з передпрефіксальним формантом *без-*. У СУМ-і зустрічаються поодинокі приклади, пор: *безодня, безодголосний, безодрадный* або *безвідрадный, безперемінний*.

3. Слова, у яких *не-* і *без-* знаходяться у середині слова:

укр.: а) *занепокоєний, занедбати, забезпечити*,

б) *знецукрений, знецілений, знебарвлений, знекровити, знеси-*

² Ibidem, s. 48.

лити, знеплодіти, збезводнювати, збезлісити, збезлистити,

в) обезглуздіти, обезбарвлювати, обезволювати,

пол.: а) *zabezpieczyć, zaniewidzieć, zanieczyszczać, zaniemówić, zaniedbywać,*

б) *zniecierpliwienie, zniekształcać.*

Як бачино, слова з передпрефіксальним *не-*, *без-* це найчастіше прикметники та дієприкметники, а у дієсловах найпоширеніше зустрічаються *не-* і *без-* у середині слів.

Серед засобів словотворення, у результаті яких утворюються слова з заперечною семантикою, найбільшу продуктивність виявляє морфологічний спосіб з його двома різновидами: префіксальним і префіксально-суфіксальним.

В українській і польській мовах префікс *не-* найбільш продуктивний серед усіх заперечувальних префіксів (у СУМ-і поміщено понад дві тисячі слів, які включають у свою структуру префікс *не-*). Він особливо активний у прикметниковому та іменниковому словотворенні.

У іменниках префікс *не-* утворює заперечні деривати за допомогою чистої префіксації, коли *не-* приєднується до слова граматично оформленого, яке називає певні стани, властивості, дії та надає значення протилежне визначуваному початковою формою, напр.:

укр.: *неволя, непогода, нещастя, недоля, неувага, неохота, неуспіх, непам'ять, неправда* та ін.;

пол.: *niezgoda, niewiedza, niewygoda, niewola, nieprawda, nielaska, nieporządek.*

У випадках чистої префіксації для творення нових слів – дериватів *не-* використовує відіменникові основи. Префікс *не-* виконує роль або тільки заперечення (*погода – непогода; łaska – nielaska*), або входить у антонімічні відношення з однокореновими лексемами, пор. укр.:

Неправда – правда – брехня;

Nieprawda – prawda – kłamstwo.

При префіксально-суфіксальному словотворенні іменників з префіксом *не-* поєднуються найчастіше такі суфікси:

укр.:

1. **-ість**: *небажаність, несміливість, невідгідність, невдоволеність, незалежність, невічливість, незрілість, ненаситність;*

2. **-ство**: *незайманство, недбальство, невірство, неподобство, неноваторство*;

3. **-ота**: *нечистота, неохота*;

4. **-ник, -ець, -ця**: *негідник, незалежник, незайманець, незнайо-
мець, невірниця, недбалиця*;

пол.:

1. **-ość**: *niegospodarność, niewrażliwość, niewinność, niewier-ność, niewdzięczność, nierzetelność*,

2. **-cja**: *niedyskrecja, nieinterwencja, niekompetencja, niekonsek-
wencja, niedyspozycja*,

3. **-stwo**: *nieposłuszeństwo, niedbalstwo*,

4. **-nik**: *nieszczęśnik, nienawistnik, nieudacznik*,

5. **-iec, -ica**: *niegodziwiec, niewrażliwiec, niewdzięcznica*.

Усі абстрактні іменники – деривати, утворені за допомогою суфіксів *-ість, -ство, -ота* в українській мові та суфіксів *-ość, -cja, -stwo* у польській мові, відприкметникового походження, пор.:

укр.: *несміливість – несміливий*,

незнайомство – незнайомий;

пол.: *niedyskrecja – niedyskretny*,

niezdarność – niezdarny.

Віддієслівні заперечні іменники називають поняття, особу, стан, що несе значення невиконання дії, висловленої мотивуючим словом. Найчастіше вживані конструкції префікса *не-* з суфіксами:

укр.:

1. **-j(a)**: *незнання, небуття, невміння, невиконання*;

2. **-к(a)** або **-к(o)**: *незабудька, невмивака, неумійко, невидимка, неvistачка*.

Маємо поодинокі слова, де з префіксом *не-* поєднуються суфікси **-х(a)**: *невдаха*, **-л(o)**: *недбайло*.

Поль.: 1. **-anie, -enie**: *niepoznanie, niepowodzenie, nieposzanowanie, nierozrozumienie*,

2. **-k(a), -ek**: *niezapominajka, niezabudka, nieużytek*.

Значно більшу групу слів складають віддієслівні безсуфіксні утворення, пор.:

укр.: *нероба, непосида, немова*;

пол.: *nierób, niemowa, niemota*,

які не вживаються без форманта *не-*.

Прикметник характеризується подібною до іменника системою

заперечних словотвірних засобів і способів словотворення. Поповнення лексичного масиву прикметника відбувається перш за все префіксально-суфіксальним способом, коли заперечний префікс *не-* утворює нові деривати з суфіксами:

1. **-н (ий)** з іменниковою твірною основою: *ненадійний, недружній, негідний, неактивний, нерозумний, нечесний, неприязний;*

2. **-лив:** *неважливий, нещасливий, нетерпеливий;*

3. **-к:** *неважкий, нетривкий, негіткий, невеликий, недалекоий;*

4. **-ив:** *неправдивий, некрасивий, невластивий;*

5. **-л:** *несталий, нестиглий, нетривалий;*

пол.: 1. **-n(y):** *niebagatelny, nieczytelny, niedokladny, niedogodny;*

2. **-aw(y):** *nieciekawu, niełaskawu;*

3. **-ow(y):** *niehonorowy, niemetalowy, niemiarowy;*

4. **-liw(y):** *niefrasobliwy, niecierpliwy;*

5. **-aln(y):** *nieprzepuszczalny, nieprzemakalny, nieprzetłuszczalny;*

6. **-sk(i):** *nieobywatelski, nieziemski, nietowarzyski;*

7. **-k-:** *niebrzydki, nieludzki.*

В українській мові дуже обмежена кількість слів з префіксом *не-* входить до дієслівної системи, напр.:

неволити – робити щось проти бажання волі,

нездужати – бути хворим,

ненавидіти – відчути ненависть, почуття ворожості.

Наведені слова без префікса *не-* не вживаються, а якщо навіть виступають у негаційній формі, то мають зовсім відмінне значення, тобто не вказують на заперечення, а передають інформацію про „відсутність чогось” пор.:

нездужати – бути хворим (відсутність здоров'я),

здужати – мати силу,

непокоїтися – хвилюватися,

покоїтися – перебувати у стані спокою; перен. знач. умерти.

Префікс *не-* вказує на різноманітний відтінок даного заперечення. Отже префікс *не-* вносить у слово: 1. значення повного заперечення того, що передає слово без цього префікса, цілковита відсутність чого-небудь, 2. „передає негативно-позитивне поняття, тобто несе неповне заперечення. Таке слово має значення протилежне тому, яке воно мало без *не-* і одночасно вказує на при-

сутність протилежного першому значення”³, пор.:

недобрий – вказує на відсутність доброти з одного боку *недурний* – відсутність дурноти, присутність мудрості, і на присутність злості з другого.

У *Słowniku współczesnego języka polskiego* Bogusław Dunaj окреслює такі слова як лексеми „o małym stopniu nasilenia cechy (*niedobry, niewysoki*)”⁴,

3. вказує на поміркованість прикмети, властивості тобто інформує про обмежену, недостатню міру ознаки, пор.:

неважкий – який не вимагає великого зусилля,

нелегкий – досить важкий, вимагає зусиль.

Слова з префіксом *без-* називають відсутність або неповноту ознаки, названої мотивуючим словом. Префікс *без-* прийменникового походження, тобто у процесі словотворення прийменник *без-* перетворився у дуже продуктивний негаційний формант.

Найчисленніша кількість заперечних іменників утворюється морфологічним способом за моделлю префікс *без-* і суфікс:

укр.:

1. **-ість**: *безбожність, безконечність, безпритульність, бездумність*;

2. **-j(а)**: *безчестя, безбожся, безладдя, безробіття, безсилля, без-люддя*;

3. **-ство**: *беззаконство, безумство, безвірство, безкоролівство*;

4. **-к(а) -к(о)**: *безрукавка, безкозирка, безпалько, безлюдько*;

5. **-ник, -ець, иц(я)**: *безбожник, бездільник, безженець, бездомець, безчестиця, бездітниця*;

6. **-енк(о)**: *безбатченко*;

пол.: 1. **-ość**: *bezsenność, bezbożność, bezczynność, bezpaństwowość, bezużyteczność*;

2. **-owiec**: *bezczaszkowiec, bezkręgowiec*;

3. **-nik**: *bezbożnik, bezwstydnik, bezrękawnik, bezśmiertelnik*;

4. **-ica**: *bezbożnica, bezwstydnica*.

Іменники з префіксом *без-* мотивовані прикметниками та іменниками.

³ И. Г. Озерова, *Средства выражения отрицания в русском и украинском языках*, Киев 1978, s. 24.

⁴ *Słownik współczesnego języka polskiego*, s. 586.

В українській та польській мовах особливо поширений безсуфіксальний спосіб творення іменників та приметників з використанням префікса *без-*, пор.:

укр.: *безверхий, безкорий, безвітрий, безкрайї*

пол.: *bezruch, bezgłos, beztroska, bezmoc, bezlitość*.

Приметники з *без-* утворюються таким же префіксально-суфіксальним способом:

укр.:

1. **-н:** *безвихідний, безграмотний, бездітний, безробітний, безмовний*;

2. **-ов, -ев, (-єв):** *безтолковий, безстроковий, безготівковий, безгрошевий, безжиттєвий, безстатевий*;

пол.:

1. **-owy:** *bezclowy, bezdebetowy, bezgotówkowy, bezpostaciowy, bezterminowy, bezwizowy*;

2. **-ny:** *bezwstydy, bezwolny, bezwzględny*;

3. **-liwy:** *bezkłopotliwy, bezwrażliwy*.

Є також поодинокі приклади іменників з суфіксами *-iwy, -asty, -any, -ski*.

Семантика іменників від яких утворюються прикметникові деривати дуже різноманітна. Основа іменника може означати конкретний предмет, абстрактне поняття або живу істоту.

Префікс *без-* утворює також прикметники (відіменникова основа), що включають поняття, пов'язані з назвами частин тіла, пор.:

укр.: *безногий, безрукий, безвусий, безголовий*.

пол.: *bezmózgi, beznogi, bezręki, bezwąsy*.

В українській мові прикметники з префіксом *без-* часто синонімічні до прикметників з префіксом *не-* і можуть вживатися заміною, пор.:

безцадний – нецадний

безвигідний – невигідний

безвинний – невинний

} семантика
слів не
змінюється

Рідкіше зустрічаються такі синонімічні пари серед іменників: *невір'я – безвір'я* та ін.

Синонімічність префіксів *без-*, *не-* виявляється також у перекладі слів з польської на українську, чи з української на польську мови, де слово з префіксом *не-* передається словом з префіксом *без-* і навпаки. Деякі автори називають це явище міжмовною синоні-

мією. Подаємо кілька прикладів:

нескінчений – *bezkręśny*

безладдя – *nieład*

безсмерття – *nieśmiertelność*

bezzasadny – *необґрунтований*

bezwłoczny – *негайний*

bezustanny – *невтинний*

niewątpliwy – *безсумнівний*

nieomyślny – *безпомилковий*

В українській і польській мовах префікс *не-* виступає у сполученні з префіксом *до-* утворюючи складний префікс *недо-*, який називає дію або стан, виявлені в неповній мірі, пор.:

укр.: *недоїсти, недобачати, недочути, недокурок, недоїок;*

пол.: *niedobór, niedowiaręk, niedoróbka, niedopalek, niedopłata.*

Пізніше ми поварнемося до цього префіксу і проаналізуємо його більш демальніше.

Таким чином, в аспекті структурних особливостей українських і польських слів з префіксами *не-* і *без-* (*nie-*, *bez-*) можна виділити передусім трьохструктурну модель розглянутих мовних явищ:

1. *не-* і *без-* передкореневі,
2. *не-* і *без-* передпрефіксні,
3. *не-* і *без-* у середині слова.

Хочеться підкреслити, що *не-* в середині структури слів – це, мабуть, суто західнослов'янська характерна риса, бо в східнослов'янських мовах, наприклад, вона зустрічається досить рідко.

Що стосується семантичного аспекту дослідження, то тут характерне є таке:

1. найчастіше *не-* і *без-* сполучаються зі словами, що мають абстрактне значення типу: *незадоволений, некомпетентний, нелюб'язний, недосяжний, недбалый, неделікатний, недобррозичливий, безталанний, безстидний, беззвучний.*

Менш продуктивними префікси *не-* і *без-* являються у групах слів:

2. що називають опредметнені явища, пор.: *бездоріжжя, безлісся, безгрошівля, безбережжя, безквитковий, безземелля;*

3. що включають у свою структуру поняття пов'язане з назвами частин тіла (це так звані соматичні прикметники): *безногий, безрукий, беззубий, безголовий, безвусий,*

4. що означають осіб, носіїв певної ознаки, або же слова – характеристики: *безстидник, негідник, безбожник, бездомець, безчестия*.

Отже основний висовок, що нам хочеться зробити, буде такий. Матеріал, що стосується негати́вної префіксації в сучасній українській мові дуже цікавий, але ця тема поки що слабо досліджена. Наші короткі зауваження – це лише невеличка частина тієї праці, яку ще треба зробити в сучасному українському мовознавстві.